

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՃԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

Արևմտեան Տիգրիսի վերին առաջանում ամենաբարձրանիստ քաղաքն է հանքային խապուրը (Մադէն-խապուր), որ շինուած է ծովից 1039 մետր բարձրութեան վրայ, կամ 25¹⁾ մետր բարձր մերձակայ հեղեղատի: Մօտակայ Մաղարատ սարը առատութեամբ տալիս է պղնձի քրայական նիւթ, որը յոյն, հայ և թուրք գործաւորները մատամբ հալում են տեղի ու տեղը, իսկ ամենամեծ մասը ուղարկում են Ասիական թուրքիայի շահաստան քաղաքները՝ Դիարբէքիր (Տիգրանակերտ), Էրզրում, Տրաքիզոն: Կար ժամանակ որ բոլոր Արևելցիք, Կոստանդնուպոլսից մինչև Սպահան, պղնձի ամեն ամանեղէն ոտանում էին Մադէն-խապուրից: Դարիս սկզբին՝ վերին Տիգրիսից Բազդազ արտահանուած տարեկան քրայական նիւթը հասնում էր 400 տակառաջաւի¹⁾: Բայց այդ ժամանակից ի վեր պղնձի արտադրութիւնը շատ նուազել է: Հազիւ թէ արդիւնագործւում են արծաթաբեր արձնի շերտերը, իսկ ոսկին և արծաթը այլ ևս չեն հանւում: Արզանա (Արզնի) քաղաքը, որ գտնւում է խապուրից հարաւ-արևմուտք՝ հեղեղատին իշխող մի սարաւանդանի վրայ իւր Արզանա-Մադէն կամ Արզնի—Հանք մականունը պարտական է մերձակայ հանքային հորերին:

Դիարբէքիր կամ Դիարբէքրը, այսինքն է «Բէքրի երկիրը» այսպէս կոչուած արաբական Բէքր ցեղի անուամբ որ տիրեց նրան

1) Olivier, Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 A. 1809.

եօթներորդ գարում, նախկին Ամիգ կամ Ամիգան է և յաճախակի էլ կոչւում է Կարա-Ամիգ, «Ան Ամիգ», խանձաքարի գոյնից առնուած, որից շինուած է քաղաքը: Դիարբէքիրը ամենայաջող աշխարհագրական դիրք ունի: Ծովից 626 մետր բարձր շինուած, 38-դ աստիճանի տակ, ունի հարաւային Վրանայի կլիման և շատ մօտ է գտնւում Երկու մեծ գետերը միմեանցից բաժանող պարանոցին, այնպէս որ այդ երկու աւազանների գլխաւոր ճանապարհների միացման կեդրոնումն է, Միջագետքի «կղզու» լիւրին ծայրում: Բայի այս, զանազան ցեղերի շիւման կեդրոնատեղի է նա, այդ տեղումն են հանդիպում միմեանց թուրքերը, հայերը, քրդերը, արաբները: Այստեղից փոքր ինչ հարաւ արաբական լեզուի հիւսիսային սահմանագիծն է անցնում և սկսւում է թրքական բարբառի գօտին: Դիարբէքիրն ունի նաև այն առաւելութիւնը, որ մի ընդարձակ, սիկահողովին և շատ բերրի գաշտ ունի: Ամենահին ժամանակներից Ամիգի գաշտերը եղել են Առաջաւոր Ասիայի «ամբարներից» մէկը և այս տեղական առանձնաշնորհը միացած յաջողակ դրքի հետ տուել են Դիարբէքիրին՝ խաղաղութեան տարիներում, առաջին կարգի կարևորութիւն: Նա ունեցել է իւր պարիսպների մէջ հարիւրաւոր հազար բնակիչ և շատ պաշարումներ այն տեղից աւելի բազմաթիւ զոհեր են տարել, քան թէ նորանց այս օրուայ բնակիչների թիւն է:

Քաղաքը կանգնած է նկարչական դիրքով՝ նախկին հրաբուխ Կարաջա - գոյից իջած խանձաքարեան հրահոտանքի ծայրում: Աջ կամ արեւմտեան ափի պարտէզներին իշխող վերջնական բարաժայռը 30 մետր բարձրութիւն ունի Տիգրիսից: Այս տեսարանին աւելի ևս վեհութիւն են տալիս բոլորչի աշտարակներով առամնաւոր պարիսպները: Դեռ լաւ պահպանուած սև պատնէշը ձրգւում է ութ քիլոմետր տարածութեամբ, կաշելով մի կողմից մի աւերակ բերդի բառանկիւնի զանգուածին, միւս կողմից՝ մի տասնակամար կամրջի, որ վերջինն է գետի վերայ ձգուած այժմեան կամուրջներից: Ներքուստ քաղաքը խաւար է, տխուր, խանաւ և վատառողջ, փողոցները նեղ և ցեխոտ, գլխաւոր պողոտան, այն է՝ բազարի փողոցը որտեղ կատարւում է բոլոր շարժողութիւնը,

Հազիւ 3—4 մետր լայնութիւն ունի: Դիարբէքիւրի տարեւէրքը դեռ աւելի էլ վտանգաւոր է քան թէ Հալէպինը¹⁾: Խանութները ոչ սրական Բաղդադի խանութներից լիքն են թէ տեղական և թէ եւրոպական ապրանքներով: Մախու առարկաների մէջ շատը տեղական արդիւնագործութիւն են, ինչպէս օրինակ՝ պղնձի անօթներ, ցանցաշէն (շիֆթիշի) զարդեղէն, ասուխներ (շալեղէն), սեկեղէն, ծխափող (շիբուխ), մետաքսի և բամբակի պոստուսներ: Քաղաքում բանոյ ոստայնանկների հէնքերի թիւը մօտ հազար հինգ հարիւր է: Հրապարակում խոնուած ամբօխը Առաջաւոր Ասիայի ամենախառնիճաղանճներիցն է: Քրդեր, Հայեր, Թուրքեր և Թուրքմէններ, Քաղզէացիք, Նեստորականներ, Յակոբիկներ, եզդիկներ, և Հրէաներ, Ասորիներ և Յոյներ կազմում են բնակչութիւնը, որոնց վրայ նորերս աւելացան բաւականաչափ բուլղարներ, թուրք կառավարութեան ձեռքով աքսորուած եւրոպայից²⁾: Բնակիչների գրեթէ կէսը քրիստոնեաներ են և մզկիթները եկեղեցիներից աւելի բազմաթիւ չեն: Եկեղեցիներից մէկը կանգնած է երրորդ կամ չորրորդ դարի մի հռովմէական շինութեան տեղում: Հին շինութիւնից մնացել է ճակատը, ստորին յարկի թեթեակի — ձուռձե կամարներով և վերին յարկի վայելչաշէն սիւներով, որոնց իւրաքանչիւրի խոյակների արաբանկարներն և սիւնագլուխների քանդակները տարբեր տարբեր են:

Տիգրիսի վերին հովիտները և օժանդակները հարուստ են աւերակներով և նոր գիւղաքաղաքներն էլ շինուած են նախկին քաղաքների տեղը: Հին շինութեանց ամենահոյակապ աւերակներն են մի կամրջի մնացորդները, որի կոտրած կամարները կախ են ընկած Տիգրիսի վրայ 25 մետր բարձրութեամբ, Բատման-Սուի և Տիգրիսի խառնուրդից ոչ հեռու: Աւազաքարի ահագին կոտորներ ցրիւ են ընկած մերձակայ գետածորում և սրանց մէջ այրեր են փորուած բնակութեան համար: Փուլքը ամբողջ մի գիւղ է դար-

1) Ernest chantre, ձեռագիր:

2) Cernik und Schweiger—Lerchenfeld, Ergänzungsheft zu Petermanns Mittheillungen, n. 44, 45.

ձել, մինչև անգամ բազար էլ ունի¹⁾։ Մայա-Ֆարքէյն կամ Ֆարքէյնը գտնւում է Դիարբէքերից հիւսիս արևելք՝ փուլ եկած քարակարկառների մէջ²⁾, որի շուրջն է տրտում Բատման Սուլի օժանդակ վտակներից մէկը, ճիւղաւորուելով պարտէզներում։ Այս Ֆարքէյնն է Բիւզանդացիների Մարտիրոսպոլիսը, ուր մինչև օրս էլ կանգուն են հինգերորդ դարում շինուած մի հոյակապ մատրան աւերակները։ Այդ քառութեան յիշատակարանը շինուած էր այն հազարաւոր նահատակների ոսկորների վրայ, որոնց կոտորեց Շապուհը։ Աւելի արևելք՝ Բատման-Սուլի վրայ կայ մի պարսկական կամուրջ, որի կամարանկիւնը 50 մետր բարձր է հեղեղատից։ Նկարչական շուգուն (խողով, խաղով) իրար վրայ շինուած նորաշէն տներով կանգնած է մի աւերակ ամրոցի վրայ, իսկ շրջակայրի ձորերից մէկում գտնւում է մի հայկական եկեղեցի՝ հինգերորդ դարից մնացած, ուր ամեն տարի ուխտաւորներ՝ Ասորիքից, Հայաստանից և Ռուսաստանից ուխտ են գալիս «իսկական խաչափայտի» մի մեծ մասունքին։ Սղերդը (Սերտ կամ Սաերտ) Բատման-Սուլի վրայ է և նմանապէս աւերակների վրայ է շինուած։ Դ'Անուիլը և ուրիշ պատմական աշխարհագիրներ կարծում են թէ այդ (հին) Տիգրանակերտը լինի։ Սեպաձև (բեւեռագիր) արձանագրութիւններ՝ գրուած արմէնիաք—հին հայկական լեզուով, երևում են այս երկրի զանազան վայրերում, փորագրուած քարաժայռերի կողմ երեսների վրայ։ Մշակուած դաշտում, սեխաստանների և վարունգանոցների մէջ, փոքրիկ բարձր աշտարակները տալիս են Սղերդին բերդակներով շրջապատուած ռազմավայրի կերպարանք։ Դիարբէքիքից յետոյ վերին Տիգրիսի ամենամեծ քաղաքն է սիրուն Բիւրիսը—Բաղէշը, ծովից 1500 մետր բարձր, վան լճի հարաւ—արևմտեան անկիւնից ոչ հեռու։ Կարմիր և գորշ հրահոսանքը Նիմուզ—գաղից իջնելով կազմել է գահալէժ սարաւանդներ, կորստուած խոխոմներով, որոնց յատակում թաւալում են ալմրկաձայն հեղեղային ջրերը՝ մատամբ հանքային և ջերմկային, և

1) Von Moltke, Zustände und Begebenheiten in der Türkei;—Carl Ritter, Asien.

2) Ernest Chantre, ձեռագիր։

սրանցից է կազմուած Բիտլիսի գետը: Մի հին ամրոց բարձրանում է գետ սխառնուրդի մօտ, գետափները միացած են սրանկիւն (ogivale) կամարներով, իսկ լայնանիստ մինարէների լողորշի աշտարակները վեր են բարձրացնում իրենց շրջանաձև աշտարակները միահարթ տանիքաւոր շինութիւններից, պարտէզներից և ծառատունկներից ¹⁾: Բաղէշում, որի բնակիչների մի մասը հայեր են, գործւում և ներկւում են պաստառներ: Իբրև գլխաւոր կայան Տիգրիսի և վերին Եփրատի հովիտների միջև Բաղէշն ունի փոխանակութեան ահագին առևտուր:

ՈՒՌՀԱՆ, ՄԾԲԻՆ, ԹԻԼ-ԷՐՄԷՆ

Եփրատը Տիգրիսի չափ առատաջուր չէ և ոչ էլ նրա չափ մօտիկ է լեռների բերրի հովիտներին: Իւր աջ ափը սահմանափակուած է անապատի աւազներով և կաւերով, ուստի և աւելի քիչ քաղաքներ և գիւղաքաղաքներ ունի իւր եզերքներին, մասնաւորապէս կրճերից դուրս գալուց յետոյ մինչև բուն Բաբելաստանը: Թէև իւր ընթացքն է կազմում Առաջաւոր Ասիայի մեծ անկիւնագիծը՝ Աղեքսանդրեակի և Պարսիյ ծոցերի միջև, այսուամենայնիւ Եփրատը մի մեռեալ գետ է համեմատած արևելեան միջագետքի ջրհոսանքներին: Հնումը այդպէս չէր: Ազգերի պատմութեան մէջ մի զարմանալի աշխարհագրական հակադրութիւն է տեղի ունենում գետային երկու հոսանքների միջև: Կրճերից դուրս գալուց յետոյ մինչև Շոշատան (Սուզիան) մեծամեծ քաղաքներ շարուած էին Տիգրիսի՝ այդ Ասորական գետի՝ Ափերին, մինչդեռ ստորին Միջագետքում՝ սկսած Մարական պարսպից, գրեթէ բոլոր քաղաքները դասաւորուած էին կարգով Եփրատին մօտիկ կամ նրա ափերին ²⁾: Երկու տէրութեան՝ Ասորեստանի և Բաբելաստանի հակառակութիւնը համապատասխանում էր երկու գետերի հակադրութեանը:

1) Hommaire de Hell; Ainsworth; Deyrolle; Chautre; Barry.

2) Ménant, Babylone et Chaldée; — Hommel, Vorsemitische Kulturen.

Եփրատի երկու ճիւղերի խառնուրդից ներքեւ՝ մինչև նրա տաւ-
րոսական կրճերից դուրս գալը՝ միմիայն աղքատիկ գիւղաքաղաքներ
են գտնուում գետի ափերին, բայց Թորմա-Սուի կողմնական հով-
տում կան երկու կետրոնատեղի՝ Մալաթիան և Աղբուզուն, որոնց
միջև երթեկելում էր մի ժամանակ՝ վեց ամսից վեց ամիս՝ քաղաքի
գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը։ Մալաթիան, հռոմէացիների Մելի-
տէնը, ձմեռանոց քաղաք էր, բայց շրջապատուելով ոռոգման
ջրանցքներով և ողողւած դաշտերով՝ վատառողջ գարձաւ, ուստի
և հէնց որ շոգերն սկսուում են՝ բնակիչները թողնում են նրան
Աղբուզու գնալու համար, որ ամառանոց քաղաք է, շինուած հա-
րաւում՝ մի աւելի բարձր հովտի մէջ¹⁾։ Բայց այս անընդհատ
երթեկելութիւնները մեծ մասամբ դադարել են, որովհետև ժողո-
ւրդեան մեծամասնութիւնը մշտական բնակութիւն հաստատեց
հարաւային քաղաքում, որ հիանալի բնակավայր է, ուր իւրա-
քանչիւր տուն իւր աղբիւրն ունի, իւր պարտէզը, իւր ծառա-
տանը։ Թորմայի վերին հովտի երկու քաղաք՝ Կիւրին և Տէրէնաէ-
(Գուռուն և Գերէնգէ) Մալաթիայի նման ամառը գրեթէ ամայի
են մնում։ Բոլոր ժողովուրդը գալթում է գէպի շրջակայքի փոք-
րիկ ամառանոցները։ Կիւրինցի պանդուխտները, որ ցրուած են
պետութեան բոլոր մասերում, նշանաւոր են իրենց նախաձեռնող
ոգով։

Գոմմագէնի նախկին մայրաքաղաք Սամսատը, լուկիանի հայ-
րենիքը, որ մի ժամանակ այնչափ նշանաւոր էր իբրեւ անցատեղի
և իբրեւ հռոմէական լեգէոնների բերդաքաղաք, շինուած Եփ-
րատի կրճերի բերանում, այժմ մի սոսկ աւերակ գիւղաքաղաք
է, աւելի նուազ բնակչութեամբ, քան թէ փոքրիկ Սուվերէկը,
որ շինուած է մի կողմնական հովտում, Գիարբէքիրի ճանապարհի
վրայ։ Այս երկու քաղաքներում մնացել են միայն արուեստական
վիթխարի հողաբլուրներ, որոնց վրայ շինուած էին միջնաբերդեր,
բայց շրջակայքում՝ գետի արեւմտեան կողմը բարձրացող մի լեռան

1) Von Moltke, Das Nördliche Vorland Klein—Asiens; — Carl Ritter, Asien.

վրայ, ծովի մակերևոյթից 1800 մետր բարձր, նորերս գտել են Գոմմագէնի թագաւորների փառահեղ դամբարանները, զարդարուած արձաններով, որ մինչև 17 մետր բարձրութիւն ունին¹⁾։ Բնիկները այդ համարում են Ներքովդի Միջագետքի առաւելական դիւցազնի՝ գերեզմանը, որից և Նիմրուդ-դադ անունը, որ տրւում է այդ լեռներին։

Սամոսատից ներքև Եփրատն ընդունում է մի հեղեղատ, որ իջնում է մի նեղ հովտից, շրջապատուած կրային լեռներով և ուր գտնւում է թուրքական Բեհենզի քաղաքը։ Աւելի ներքև Հռոմիլան, «Հռոմէացիների բերդը», Հայաստանի կաթողիկոս—Պատրիարքների նախկին աթոռանիստը, Սամոսատի նման մի ժամանակ շատ յաճախուած անցատեղի էր, մինչդեռ այժմն Բիր, Ալբիրատ կամ Բիրէշիկն է այն քաղաքը, ուր կատարւում է կարւանների ամենօրեայ անցուդարձը։ Այս տեղումն էր, ըստ յունական աւանդութեան, որ Բագոսը ձգեց առաջին կամուրջը Եփրատի վրայ, որպէս զի գնայ Հնգկաստանին տիրելու²⁾։ Աջ ափում մի կղզիացած քարաժայռ կրում է իւր վրայ մի լայնածաւալ ամրոցի նկարչական փլատակները, որ հնումը իշխում էր անցքին։ Այս քարաժայռը ձգւում է դէպի հարաւ բլուրներով, որոնցից շինութիւնները ամբիթատորնի ձևով իջնում են դէպի Եփրատի ափը։ Աստիճանաբար ցածացող տների ետևում երևում են սպիտակ մինարէները, իսկ գետի եզերքներում շարք շարք կանգնած են, երկու քիլոմետր երկայնութեամբ, միմեկին կիպարիսներ։ Բերէշիկը գլխաւորապէս բնակուած է թուրքերով, բայց ունի նաև հայերի գաղութ, որ զբաղուած են մասնաւորապէս դրամանցային (տրանզիտ) վաճառականութեամբ։ Իսկ բերդի մօտ բազմաթիւ քուրդ ընտանիքներ որջացել են աւերակների և կրային քարաժայռի անձաւների մէջ։ Բերէշիկի շուրջը տիւուած են գարու արտեր, ուր անց ու գարձ անող բազմաթիւ կարաւանները իրենց ուղտերի սղաշարն

1) Sester und Puchstein, Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1882.

2) Oppert, Expédition scientifique en Mésopotamie.

են տեսնում: Արևմտքում՝ Եփրատի մի պտոյտի մօտ կանգնած է Բալիկս հողաբլուրը, ուր գտնուել են հռոմէական թանկագին նկարներ և միւսինն (մոզայիք), բայց գրեթէ բոլոր արժէքաւոր առարկաները ջարդոտուած են եղել, իսկ բլուրը Բիրէջիկի բնակիչներին ծառայում է իբրեւ քարհանք¹⁾: Բիրէջիկի հիւսիսում՝ գէպի Տաւրոսի առաջաւոր լեռնաշղթաները տարածուած լերկ դաշտը նշանաւոր է իւր խանձաքարային անհամար փլատակներով, որ ցրիւ են ընկած աւազաքար ժայռերի վրայ²⁾:

Բիրէջիկից Աղեքսանդրեակ գնացող ճանապարհը, որի տեղը ուշ թէ շուտ բռնելու է երկաթուղին, անցնում է Նիզիք փոքրիկ քաղաքով և նրա ձիթենիների ծառաստաններով, ուր 1839-ին տրուած ճակատամարտը բացեց Իբրահիմ-փաշայի եգիպտական զօրքերի առաջ հիւսիսի ճանապարհը և պատճառ եղաւ Եւրոպայի միջամտութեան: Այդտեղ և կամ այդտեղից ոչ շատ հեռու, Փոքր-Ասիայից և Ասորքից գէպի Եփրատը տանող ճանապարհի վրայ, արդէն ուրիշ շատ անգամ հանդիպել են միմեանց յուճկան, բիւզանդական, պարսկական բանակներ: Այս կողմերի գլխաւոր քաղաքն է Այնթաբը, որ նմանապէս պատկանում է Եփրատի աւազանին և շինուած է ամիրիթատրոնի ձեով Սաջուրի հովտին իշխող հիւսիսային զառիւյթների վրայ: Քաղաքի և գետի մէջտեղում կայ մի արուեստական հողաբլուր՝ սալերով ծածկուած՝ ինչպէս որ լինում են Միջագետքի և Ասորիքի հողաբլուրների մեծ մասը, և կրում է իւր վրայ մի լքուած ամրոցի փլատակները, որի շուրջը ճախրում են թռչունները երամներով: Քաղաքը բնակուած է գլխաւորապէս թուրքմաններով և ուրիշ արհեստ չունի բացի բրդի լուացումից և կաշեգործութիւնից, բայց իբրեւ գլխաւոր կայան Բիրէջիկի և ծովի միջև՝ ունի գրամանցային մեծ առուտուր: Այնթապից հարաւ-արեւելք Սաջուրը երկճըլւում է, մի արուեստական ջրանցք անցնելով 250 մետր երկայնութեամբ ներքնուղիով՝ գնում միանում է Գէօկ-սու-ի առատ

1) Cernik und Schweiger-Lerchenfeld, արդէն յիշուած:

2) Von Moltke, Das Nördliche Vorland Klein—Asiens.

ջրերին, որ հոսում է հարաւ՝ դէպի Հալէպի գաշտերը: Այս ջր-
բանջքը, որ տասներեքերորդ դարից է և նորերս նորոգուած,¹⁾
միացնում է Եփրատի աւազանը այն պարփակեալ գոգաւորութեան
հետ, որի յատակումն է Հալէպը ¹⁾:

Այս երկրում, որ չորս դար շարունակ կայսերութեան սահմա-
նագիծն էր, բազմաթիւ են հռոմէական աւերակները: Եփրատի
աջ ափին՝ ոչ հեռու Սաջուրի գետախառնուրդից, Զարաբիսում
(կամ Զերաբլուս) երևում են մի տաճարի փլատակներ, որ կարծ-
ւում էր երբեմն թէ նախկին Եւրօպաս'ի (Europus) տաճարը լինի:
Անգլիացի Հենդերսոն և Կոնդեր հետախոյզների փորուածքները
հաստատեցին, որ այս՝ խորհրդաւոր և անծանօթ Հիտտիտ ժո-
ղովրդի այնչափ երկար ժամանակ որոնուած կարբեմմիշ մայրա-
քաղաքի աւերակներն են եղել: Խանձաքարային և կրային սալերի
վրայ փորագրուած քանդակները մի ոճ ունին, որ թէև ինքնու-
րոյն, բայց յիշեցնում է ասորեստանականը, իսկ արձանագրու-
թիւնները զրոշմուած են նշանագրերով—հերոգլիֆներով ²⁾: Սա-
ջուրից հարաւ, որ արաբական և թրքական լեզուների սահմա-
նագիծն է, կայ մի ուրիշ աւերակ քաղաք, յաճախուած հնախօս-
ներից—Բամբիւկիան, այժմեան Մամբիջը, որ մինն է այն բազմա-
թիւ ներապոլիսներից (Արեգ քաղաք), որ երբեմն նուիրուած
էին արեգակին և «մեծ դիցուհուն»: Այս քաղաքը կոչւում էր
նաև Մագոգ:

Բերէջիկից արեւելք՝ Մուսուլի ճանապարհին՝ կարաւանների
առաջին մեծ իջևանն է Օրֆան, Ուրֆան, հին Ուռհան (Ուռհաս),
խաչակիրների Եղեսիան: Այս քաղաքը շինուած է Եփրատի Նահր-
բելիքով անցնող օժանդակ կարա-չայի արեւմտեան ափին և յե-
նուած է թուրքաղի առաջաւոր բլուրների վրայ: Թուրքաղը մի-
ջին դարերում անուանւում էր «Սուրբ լեռն», իւր կողերի վրայ
շինուած բազմաթիւ մենաստանների պատճառով: Օրֆայի գղեա-
կը, ինչպէս և սահմանի վրայ գտնուող բոլոր ամրութիւնները,

1) Rousseau; Carl Ritter, Asien, Vol. X;—Cernik, յիշուած:

2) Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien.

շինուած է Յուստինիանոսից, որ երբ և իցէ գոյութիւն ունեցող մեծ շինողներից մէկն է ¹⁾: Դղեակը հանգչում է մի գահալէժ հանդիպագօտու վրայ, որ շրջապատուած է չորս կողմից կարծր ժայռում փորուած 12 մետր խորութեամբ խրամով ²⁾: Սի եռանկիւնի սլարիսպ՝ քառակուսի աշտարակներով, միանում է դղեակի ամրութիւններին և անջատում է քաղաքը կանաչագեղ ծառատաններից և պողառատ պարտէզներից, ուր ճիւղաւորում են կարա-չայի ջրերը: Ամրութիւնների տափարակից երևում է ամբողջ քաղաքը՝ փռուած բերդի ոտքում, իւր գմբէթներով, մինարէներով, մրգատաններով, իսկ հեռուն՝ շրջակայքի բլուրների լանջերը, պատած այգիներով: Դղեակի պատուանդանից դուրս է ցայտում մի ակն՝ նախկին կալիքհօէն, և լցնում է մի սրբազան աւազան, ուր լեղում են կիրաձկներ (cyprin), որ հաւատարապէս յարգուած են թէ հրէաներից, թէ քրիստոնեաներից և թէ մուսուլմաններից: Խալիլ կամ «Աստուծու բարեկամ» Աբրահամին նուիրուած մի մզկիթ անդրադարձնում է իւր որմերը խաղաղ ջրին մէջ, իսկ նաւնէիներ, կիպարիսներ, սօսիներ հովանաւորում են աւազանի եզերքի աստիճանները, ուր գալիս են հանգչելու ուխտաւորները: Երկու սիւն, որ աւանդութիւնը վերագրում է Եբրայեցիների նախահօրը, կանգուն են բերդի մօտ իսկ ամրոցի ժայռի տակ՝ ինչպէս և շրջակայքի գահալէժների վրայ՝ բացուած կան առնուազն երկու հարիւր անձաւ, որ ձեռքով են գործուած և որոնցից մի քանիսը դարսուելով միմեանց վրայ յարկաձև՝ երկայն ձգուած են ներքնուղիներով: Այս բոլորը նախկին դամբարաններ են, վերափոխուած բնակարանների ³⁾: Քաղաքն ունի նաև միջնադարեան շէնքերի մնացորդներ, ինչպէս են, օրինակ՝ Կուրարնէյ իշխանների՝ խաչակիրների ժամանակ

1) E. Desjardins, *ձեռագիր*:

2) G. Rey, *Les Colonies franques de Syrie aux douzième et treizième siècles.*

3) Olivier, *Voyage dans l'empire ottoman.*

Եգեոսիայի վեհապետներին՝ պալատի մի քանի նշխարները: Օրֆայի տները շինուած են կրային և բազալտեան քարից, փոփոխակի շերտերով զարդուած իրար վրայ, որ տալիս է նրանց շատ գուրեւոր տեսք, և քիչ քաղաք՝ Առաջաւոր Ասիայում, կարող է համեմատուել Օրֆային տների և փողոցների մաքրութեամբ: Քաղաքի արդիւնաբերութիւնն է միմիայն բամբակեղէն և խեցի ամանեղէն, բայց դրամանցային վաճառականութիւնը շատ գործօն է: Յորենի արտահանութիւնը ահագին չափեր է ստացել և հարկաւոր կէս-նստակեաց բէգուին և քուրզ բնակութիւն են հաստատել մերձակայքում և Վրանսիական հիւպատի համար մշակում են Մէջէրի-խան ընդարձակ կալուածքը: Բացի հացահատիկներից, այգութելի ստացւում է կնճիթ (քիւնհիթ), կանեփ, բամբակ և չինական եղինճ (ramie) ¹⁾:

Վերին Միջագետքի բոլոր քաղաքներն էլ անուանի են կրօնների պատմութեան մէջ: «Աստուծու բարեկամի» քաղաքից՝ Օրֆայից հարաւ Հառուանը, Նախկին Խառանը, յիշուած է Ծննդոց գրքում իբրեւ Արրահամի հայրենիք և աստեղապաշտութիւնը երկար տեւում էր այդ տեղում: Արեւելքում՝ Մարդինը համբաւուոր է իբրեւ կեդրոնալայր գէպի լեռները հալածուած աղանդաւորների: Առաջ հալածողները օրթոդոքս քրիստոնեւորներն էին և յետոյ մուսուլմանները: Քաղաքի բնակիչների մերձաւորապէս կէսը բազկացած է քրիստոնեաներից, որ պատկանում են զանազան աղանդների ²⁾: Մարդինում խօսակցական լեզուն գլխաւորապէս արաբերէնն է, մինչդեռ Օրֆայում տիրող լեզուն թուրքերէնն է: Մարդինը մզկիթների, մատուռների, մեդրեսէների և ուսումնարանների քաղաք է: Այստեղ բնակւում են մահմետական քրդեր, «քաղզէացիք», Սիւրիացիք (ասորի), յակոբիկների, հայեր, և կաթոլիկ ու բողոքական դարձածներ, որոնք ուրոյն ուրոյն թաղերում չեն, այլ խառն են բնակուած: Մարդինի կանայք հռչակուած են գեղեցկութեամբ: Քաղաքը շատ նկարչական է, շինուած է

¹⁾ Ernest Chantre, *ձեռագիր*.

²⁾ Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey*.

1190 մետր բարձրութեան՝ փապարներով և ծերպերով լեցուն կրային քարաժայռի վրայ և պսակուած է մի սպիտակ ամրոցով, որ անառիկ է համարուում: Ամրոցից հարիւր մետր աւելի բարձր՝ մի սրածայր ժայռի գլխին դեռ մինչև օրս էլ մնացել է մի մարտկոց, դիտարանի նման բարձրացած երկրի վերևում: Մարդինը շինուած լինելով մի լեռնցամէջքի մերձակայքում, որով Դիարբէքիւրը ուղղակի հաշորգակցում է Միջագէտքի դաշտավայրերի հետ և որտեղից անցնում է մի «գրեթէ կառնթաց» ճանապարհ, կարևորութիւն ունի ռազմագիտական տեսակէտից, բայց շատ դժուարամատոյց լինելով մեծ վաճառականութիւն չունի: Կարաւանները անցնում են նրա լեռների ստորոտով և ուղղակի գնում են արևելք՝ գէպի Մծրին և Մուսուլ: Մարդինից 25 քիլոմետր հարաւ—արևելք ճանապարհն անցնում է մի կրճի մօտով, որով պաշտպանւում էր բիւզանդական Ղարա քաղաքը: Ատամնաւոր աշտարակներ, աստիճաններ, կամարներ, ժայռում փորուած սիւնաշարեր պահպանուել են անաղարտ. մարդ փնտռում է աչքով այն ամբօխը, որ պէտք է խռնուէր տաճարների դռանը և ստորերկրեայ մեծ քաղաքի սանդուխների վրայ, բայց ամբողջ բնակչութիւնը բաղկացած է մի քանի թուրքմէն ընտանիքից, որ որջացել են այստեղ այնտեղ, այրերի և փլատակների մէջ: Տուռ Աբգին լեռներից արևելք՝ Միգիատը Յակովբիկների մայրաքաղաքն է: Նիդիբին, Նիդիբիս (այն է՝ Մծրինը), որ Տիգրանի աթոնիստն էր և որը հռոմէացիները բերդաքաղաք դարձրին ընդդէմ Պարթևների, այս «Յրկրորդ Անտիօքը», որ, ասում են, հարիւր հազարներով բնակիչներ է ունեցել, այժմն բռնած ունի նախկին խրամապատ տարածութեան մի շատ փոքրիկ մասը: Մի տաճարի սիւները մնացել են, նաև մի հռոմէական կամուրջ, որ ձգուած է Զախշախ աղմկալից գետի վրայ: Զախշախը Խաբուր գետի օժանդակն է: Այս խաբուրի հովտում՝ Մարդինից հարաւ-արևմուտք Զախաու հետախոյզը կարծում է գտած լինել Տիգրանակերտի այնչափ երկար սրոնուած տեղը, այդ լինելու է Թէլ-Էրմէնը կամ «Հայկական Թիլը» (հողաբլուր), Դիւնայգիւր գիւղի մօտ, բայց այդ տեղում ոչ մի աւերակի հետք չէ նշմարուում: Ռաս-էլ-Այն կամ

«Ջրի գլուխը» խաբուրի ուռագած գաշտում մի ժամանակ կուլիա-
սեան չէչէնների գաղթավայր էր, բայց շրջակայքի արաբ ցեղերը
հալածեցին այդ չէչէններին, մեղադրելով նրանց ձիերի և մա-
նուկների գողութեան մէջ: Մասամբ էլ իրենք չէչէնները հեռա-
ցան գնացին, զինուոր մտնելով թուրքական ժանդարմերիայի մէջ¹⁾
Երբեմն այնչափ բազմամարդ և այժմ գրեթէ անապատ գաշտի
խորքում, ուր սուղոսկում է խաբուր գետը, ձգւում է արևելքից
դէպի արևմուտք Սինջարի ընդհատուած լեզնաշղթան: Այստեղի
կեդրոնատեղին է Սինջարը, քրդերի Սինգալին, արաբների Բէլէ-
զը, և եղիզիների գլխաւոր վաճառատեղին է: Պատմում են որ
Ջէբէլ-Ազիզի ժայռերում՝ Սինջարից արևմուտք, մի «անյատակ»
վիհ կայ բացուած, ուր իւրաքանչիւր տարի եղիզիները պատա-
րագ են մատուցանում Վատանային, ձգելով վիհի մէջ թանկագին
զարդեր, արծաթ և ոսկի փուլ¹⁾:

(Կը շարունակուի)

1) Sachau, *արդէն յիշուած*;— Grattan Geary, *Thruogh Asiatic Tur-
key*.

1) Kianeir, *Vogage en Arménie, etc.*